

Олена Яковенко,
наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОРИСТУВАЧІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

У статті висвітлено основні етапи розвитку системи інформаційного забезпечення користувачів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як самостійної системи та водночас підсистеми бібліотечної соціальної інституції, що включає ресурси, методику, організацію, технологію.

Одним із основних обов'язків, покладених на бібліотеки як соціальні інститути, що забезпечують кумуляцію та загальнодоступність інформаційних ресурсів, є надання користувачам доступу до бібліотечних фондів та довідково-інформаційних матеріалів і можливість користування ними згідно зі встановленими правилами. Задоволення інформаційних, наукових і культурологічних потреб суспільства, сприяння збагаченню духовного потенціалу народу можливе за умов функціонування дієвої системи інформаційного забезпечення користувачів (СІЗК).

У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського * (НБУВ) ця система формується від часу заснування установи (1918) до новітнього періоду.

Аналіз численних матеріалів, які зберігаються в архівних фондах Інституту рукопису та Інституту бібліотекознавства НБУВ, спеціальних досліджень та публікацій, присвячених різним аспектам і періодам

* НБУВ протягом періоду існування неодноразово змінювала назви: Національна бібліотека України в м. Києві при Українській Академії наук (1919), Всенародна (Національна) Бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві (1919–1920), Всенародна Бібліотека України в Києві (1920–1934), Державна бібліотека ВУАН (1934–1936), Бібліотека Академії наук УРСР (1936–1948), Державна публічна бібліотека УРСР (1948–1965), Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР (1965–1988), Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР імені В. І. Вернадського (1988–1996). З 1996 р. – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

діяльності книгозбірні, розвитку окремих складових СІЗК дозволяє виокремити певні етапи її розвитку.

Фактичною датою заснування Національної бібліотеки Української держави установи вважається 2 серпня 1918 р., коли українським урядом на чолі з гетьманом П. Скоропадським було підписано «Закон про утворення Фонду Національної бібліотеки Української держави в м. Києві», в якому визналися організаційні заходи щодо її фінансування, склад бібліотечного фонду, штат співробітників, характер зв'язків з громадськістю для підтримки Бібліотеки тощо [61].

Згідно з цим законом 5 жовтня 1918 р. Міністром народної освіти та мистецтва М. П. Василенком була затверджена інструкція Тимчасового комітету для заснування установи. На цей орган поклалися завдання з розробки концепції розвитку майбутньої книгозбірні, її основних документів, зокрема, Положення про Бібліотеку та Статут [53].

Перший Статут Національної бібліотеки України 1919 р. визначав основні принципи її формування: різноманітність та повнота книжкового фонду; аполітичність, публічність, загальнодоступність, безкоштовність і легкодоступність інформації [60].

Пошуком, оцінкою, переглядом видань *de visio*, налагодженням стосунків із видавництвами, листуванням з іншими вітчизняними та зарубіжними бібліотеками, зв'язками із громадськістю, складанням картотеки дезидерат, тобто документів, необхідних для поповнення бібліотечних фондів, займалися усі члени Тимчасового комітету як фахівці з окремих наукових напрямів – В. І. Вернадський (голова), С. О. Єфремов, А. Ю. Кримський, Г. П. Житецький, В. О. Кордт та ін.

З 1920 р. почалося систематичне опрацювання фондів, згідно з міжнародними вимогами запроваджувалися новітні бібліотечні та бібліографічні правила. Розроблено первинну систему скороченої каталогізації за алфавітним принципом з метою полегшення технологічних процесів і надання можливості обслуговування читачів [3, арк. 5].

Найповніше сформованим на початок 1920 р. був загальний відділ, у якому опрацьовувався весь фонд, і тому його розвитку приділялася велика увага. Спеціалізовані відділи почали організовуватися в тому ж році [58, с. 17].

Питання формування фондів, побудови оптимальної структури Бібліотеки, організація роботи на наукових засадах тісно пов'язані з проблемою раціональної організації обслуговування читачів. Значною подією в житті книгозбірні стало отримання нею нового приміщення на бульварі Т. Г. Шевченка, буд. 14 та відкриття у серпні 1920 р. на правах відділу читальної зали з відкритим доступом, до користування якою залучалися

відвідувачі всіх категорій, незалежно від рівня їхньої професійної та освітньої підготовки [1, арк. 1]. Допомогу читачам у користуванні каталогами надавали чергові бібліографи. Так було започатковане консультативне бюро.

У зв'язку зі швидким зростанням надходжень документів у фонди книгозбірні навесні 1922 р. було переглянуто й ухвалено новий операційний план, який передбачав дві стадії впорядкування бібліотечних фондів. На першій стадії передбачалося здійснення тільки тих бібліотечних процесів, без яких використання документів було недоступне. Друга стадія – обробка неупорядкованих масивів дореволюційних фондів та зібрань – відкладалася у зв'язку з недостатньою кількістю персоналу для їх опрацювання. При розстановці документів за алфавітним принципом з'являлася можливість відразу ж виокремлювати дублетний фонд, який був організований при кожному з відділів Бібліотеки. Одночасно закладалася основа для утворення обмінно-резервного фонду (ОРФ). Окрім того, такий план врятував від пошкоджень значну кількість документів [58].

У березні 1923 р. Тимчасовий комітет по заснуванню Національної бібліотеки дійшов висновку, що він виконав свої обов'язки із започаткування установи та передав повноваження Раді бібліотекарів. ВБУ було переведено у сталий стан, призначено на посаду директора С. П. Постернака [50] та затверджено новий Статут, згідно з яким Бібліотека структурно складалася з відділів, читальних зал та кабінетів для наукових робіт [58, с. 61].

Великого значення у другий період розвитку Бібліотеки (1923–1928 рр.) набули питання формування та впорядкування фондів і можливості їх використання у процесі обслуговування читачів. Наполеглива праця бібліотечних працівників з організації фондів, опису та каталогізації документів сприяла помітному зростанню показників відвідуваності та книговидачі.

Водночас зростала кількість відмовлень читачам у замовленні бібліотечних документів. Причини, які викликали це збільшення, значною мірою мали об'єктивний характер (обмеженість коштів на придбання видань, непристосованість приміщень для книгозбірні тощо). Однак варто відзначити й суб'єктивні фактори – лакуни в комплектуванні, недостатня кількість примірників видань, які користувалися підвищеним попитом читачів, складні умови праці співробітників, недосконалість довідково-бібліографічного апарату Бібліотеки. Певна частина відмовлень була спричинена недостатнім контролем за збереженням бібліотечних документів, втратою видань під час обслуговування.

У 1920–1922 рр. відмовлення читачам на бібліотечні документи не обліковувалися. Лише в 1923 р. була здійснена перша спроба їх класифікації за причинами: «книги були на руках у читачів Читальні», «видано додому», «не розшукано, тобто у лабораторній роботі, у політурні, немає на місці», «немає у бібліотеці». Відомості про відмовлення узагальнювалися щоквартально. Так, якщо у другому кварталі 1923 р. їхня кількість складала 7 %, то в четвертому – 10 % від загальної кількості поданих на виконання читачьких замовлень. У зв'язку з цим наприкінці 1923 р. у Бібліотеці було проведено першу ревізію, внаслідок якої з'ясовано конкретні назви втрачених документів, здійснено перевірку видань на правильність розстановки в книгосховищі, розбиті книги направлено в оправу [4, арк. 37].

Основною читальною залою вважався «загальний відділ», котрий обслуговував читачів за принципом загальнодоступності на базі всіх загальних та спеціальних відділів. У 1924 р. при ньому організовано Підручну бібліотеку. Мета її створення полягала у виокремленні активного ядра бібліотечного фонду, прискоренні обслуговування читачів та створенні сприятливих умов праці для співробітників читальної зали [2, арк. 78 зв. – 79]. Цей захід дозволив зменшити черги, збільшити книгообіг та книговидачу.

Читачі мали доступ до всього фонду Підручної бібліотеки, як опрацьованого, так і неопрацьованого, але розставленого на місцях зберігання. Документи або відповіді про їхнє місцезнаходження знаходили наступного дня після замовлення. Встановлювалася черга на зайняті іншими читачами документи. Вводилася система оповіщення про виконані читачькі замовлення. Наприкінці кожного року фонд Підручної бібліотеки підлягав перегляду, відбору видань, які втратили актуальність та поповненню її іншими документами підвищеного попиту.

Масовий абонемент для академіків, голів науково-дослідних кафедр, співробітників бібліотеки, вчених Академії наук було започатковано у 1924 р. Цього ж року відкрився колективний МБА. Право користуватися ним надавалося кожній науковій бібліотеці, а з 1925 р. – й іншим бібліотекам науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів України [5, арк. 93, 98].

У загальній читальні, залі для наукових працівників, а також у кабінетах при відділах (на 1925 р. їх було 16) продовжували обліковуватися відмовлення читачам. Згідно зі звітами про роботу Бібліотеки, протягом 1923–1928 рр. їхня кількість складала в середньому 14 % від загальної кількості читачьких замовлень на документи. Значну їх частину складали книги з Підручної бібліотеки.

Значна кількість незадоволених читацьких запитів (НЧЗ) викликала стурбованість з боку працівників відділу книгокористування (назва загального відділу з 1927 р.). Почали вживатися заходи, спрямовані на зменшення цього показника. Читачам надавався такий вид послуг як запозичення у тимчасове користування документів з інших номерів; заміна відсутніх у фондах Бібліотеки або зайнятих іншими читачами видань близькими за змістом документами; встановлення черги для отримання найактуальніших видань. Була упроваджена система двотижневого зберігання замовлених читачами з фонду основного зберігання (ФОЗ) документів. При виявленні необґрунтованих відмовлень читацькі замовлення направлялися на повторне виконання, внаслідок чого їхня частина ліквідувалася.

З метою найповнішого задоволення запитів читачів у межах Бібліотеки у 1927 р. почали діяти «Правила користування книгами та журналами по абонементу», згідно з якими скорочувалася кількість одночасно виданих документів та терміни користування ними [6, арк. 21]. Наступного року було обмежено видачу книг з Підручної бібліотеки, що пов'язано зі зростанням читацьких запитів на навчальні, науково-популярні видання та пошкодженням документів [8, арк. 23].

У 1928 р. у ВБУ було запроваджено нові правила для МБА, ухвалені в РСФСР та поширені на інші республіки Радянського Союзу, завдяки чому розпочалося налагодження взаємовідносин головної бібліотеки України з іншими бібліотечними установами [7, арк. 17].

У цей час розроблялися також основні принципи консультативно-виставкової роботи, що пов'язано з науково-популяризаційною та просвітницькою роботою Бібліотеки: надавалися консультації чергових працівників у читальних залах, проводилися лекції, семінари, зустрічі з відвідувачами тощо.

Період 1928–1934 рр. характеризується перетворенням Національної бібліотеки України в головну державну бібліотеку УРСР, цілеспрямованою переорієнтацією її діяльності на масового читача, перебудовою бібліотечної системи та виконання завдань соціалістичного будівництва. Бібліотека постала перед фактом жорсткого зламу всіх її попередніх принципів, практично повної переорієнтації діяльності, переслідувань керівництва й співробітників ВБУ, кадрових переміщень та звільнень.

Керівні партійні органи СРСР та Радянської України все частіше втручалися у вирішення питань подальшого розвитку книгозбірні, висловлюючи невдоволення щодо правил та характеру її діяльності.

Спеціалізоване приміщення Бібліотека одержала лише у 1930 р. на вул.

Володимирській, буд. 62, що дало змогу розширити обсяги робіт, пов'язаних із комплектуванням, опрацюванням, каталогізацією видань, обслуговуванням читачів [9, арк. 3].

У період підготовки до переїзду в нове приміщення ВБУ розпочала систематичну і планомірну роботу з опрацювання незакаталогізованих фондів. Масове їх розбирання супроводжувалося спрощеним бібліографічним описом, який дозволяв швидко залучати документи до книгообігу. Широко розгорнулася робота за фізичне збереження бібліотечних фондів, які тривалий час знаходилися у непристосованих для зберігання документів приміщеннях [там само, арк. 1]. Унаслідок робіт із упорядкування неопрацьованих фондів ВБУ було виокремлено й передано на опрацювання значну кількість цінних зарубіжних видань. Частина відібраних документів надходила до ОРФ Бібліотеки [13, арк. 12].

Відбулися кардинальні зміни в організації відділу книгосховища. Якщо до 1929 р. фонди існували при кожному з чотирьох основних відділів Бібліотеки (загальному, періодики, університетському, українці), то з 1930 р. книгосховище почало функціонувати як самостійна одиниця [9, арк. 9].

ВБУ вживала заходи щодо поширення груп читачів, які мали право користуватися науковою читальнею. Зокрема, це були медичні, інженерні, педагогічні спеціалісти, літератори тощо. У 1930 р. було виокремлено Довідкову бібліотеку наукової читальної зали. Вона мала допоміжний апарат з матеріалами виключно довідкового характеру та періодичні видання, які вийшли друком протягом останніх двох років [10, арк. 5].

У 1931 р. унаслідок спеціального повідомлення сектору науки Народного Комісаріату Освіти (НКО) від 27 січня були затверджені нові правила видачі документів на абонемент. Право користування ним надавалося «лише членам ВУАН, штатним науковим співробітникам, аспірантам і лаборантам ВУАН за списком, що ВУАН надіслала до ВБУ, співробітникам ВБУ» [11, арк. 3 зв.]. За місяць на засіданні Президії ВБУ було затверджено «Проект інструкції видачі книг на абонемент», розроблений відділом книгокористування, у якому передбачалося: скорочення термінів та обмеження кількості видачі документів на абонемент; надавання документів у користування лише за замовленнями, підписаними співробітником відділу абонементу [Там само, арк. 6]. Видачі не підлягали документи з Довідкової та Підручної бібліотек, Музею бібліотекознавства, архівні та пошкоджені матеріали, актуальні видання.

Дотримуючись цих правил, ВБУ вела сувору боротьбу із заборгованістю шляхом надсилання нагадувань абонентам; до адміністрації

Бібліотеки подавалися списки боржників для притягнення їх до суду. Питання про стан ліквідації заборгованості розглядалося на засіданнях Президії ВБУ [13, арк. 24]. Це дало змогу значно зменшити кількість відмовлень читачам на бібліотечні документи.

Протягом 1929–1930 рр. склад бібліотечних фондів, робота співробітників ВБУ та їхня відповідність політичним вимогам постійно підлягали перевіркам з боку спеціальних комісій НКО. За їхніми висновками, кадровий склад Біблотеки не виконував завдань соціалістичного будівництва [56].

Враховуючи настанови керівних партійних органів, на засіданні Президії ВБУ 28 жовтня 1931 р. було ухвалено «Проект правил, як опрацьовувати, переховувати та видавати ідеологічно-шкідливу літературу», згідно з яким з масового вжитку вилучалася «література ідейно й політично невтримана або спрямована на шкоду диктатурі пролетаріату та соціалістичному будівництву: біло-емігрантська, антисемітська, агітаційна різних контрреволюційних партій, фахова шкідницька, націоналістична та мілітаристична, релігійно-містична» [11, арк. 46–47].

У 1931 р. на базі відділів україніки, консультаційно-виставкового та бібліотекознавства було організовано консультаційно-бібліографічний відділ, котрий складався з трьох секторів – консультаційного, бібліографічного та обов'язкового примірника. З його відкриттям у читачів з'явилася можливість отримувати допомогу висококваліфікованих спеціалістів Бібліотеки з різних галузей знань [12, арк. 25].

Водночас, перед співробітниками-консультами постало завдання з надання «ідеологічно-хибній», «класово-ворожій» літературі чіткого та мотивованого бібліографічно-критичного роз'яснення з метою застереження читачів від шкідливості її використання [13, арк. 3 зв.].

У 1932 р., згідно з висновками Спеціальної урядової комісії, яка працювала у книгозбірні, було звільнено 40 осіб (в основному висококваліфікованих кадрів), і, як результат, – «зниження фахового рівня співробітників та погіршення якості роботи Бібліотеки майже по всіх відділах і всіх процесах» [там само, арк. 78].

Звичайно, кадрові зміни у цей період позначилися на ефективності обслуговування читачів, свідченням чого був високий показник відмовлень читачам на бібліотечні документи. За період 1929–1932 рр. він складав у середньому 25 % від загальної кількості замовлень, 29 % – задовольнялося після додаткових з'ясувань місцезнаходження документів. У зв'язку з цим гостро поставала потреба в загальній перевірці бібліотечних фондів та налагодженні тісніших взаємозв'язків між відділами книгокористування,

книгосховища, консультаційно-бібліографічним та комплектування.

У 1932 р. було раціоналізовано процес оформлення читацьких замовлень: на кожен документ з ФОЗ читачі заповнювали окремі замовлення із зазначенням шифру, автора, назви, тому видання, номера читацького квитка й власного прізвища [14, арк. 7]. У процесі виконання читацьких запитів проставлявся особистий підпис співробітника відділу книгосховища. Облік читацьких замовлень здійснювався систематично, вживалися заходи щодо запобігання можливих відмовлень на бібліотечні документи. З другої половини 1932 р. кожний працівник відділу закріплювався за конкретним його структурним підрозділом [13, арк. 28].

Нові правила вводилися також у відділі книгокористування. Згідно з ними, визначався термін користування читачів замовленими з книгосховища документами (один місяць) та кількість замовлених одночасно видань (25 кн. од.). Процес книговидачі було максимально раціоналізовано шляхом організації підручної полиці, так званої «полиці підвищеного попиту», на якій зберігалися найактуальніші монографічні видання та зарубіжні наукові журнали [14, арк. 22].

У 1934 р. ВБУ перейшла в підпорядкування ВУАН, змінила назву на Бібліотеку АН УРСР з фундаментальною бібліотекою та бібліотеками академічних установ. У цьому ж році було запропоновано проект нового Статуту, котрий яскраво відобразив усі процеси, які відбувалися в АН та країні в цілому [15, арк. 1–8].

Уніфікація діяльності книгозбірні та її перетворення у бібліотеку загального радянського типу, котра повинна була сприяти «вихованню пролетарської науки, пролетарської культури, сталінських більшовицьких кадрів всіх галузей науки, техніки, літератури і мистецтва» [16, арк. 16] властива четвертому періоду розвитку СІЗК (1935–1941 рр.). У зв'язку з цією настановою діяльність книгозбірні, пов'язана з бібліотечним обслуговуванням та забезпеченням читачів документами відповідної тематики, була на першому плані.

Робота Бібліотеки підлягала перевіркам партійних комісій. Одна з них працювала у січні 1935 р. Під час перевірки було відзначено окремі недоліки в діяльності книгозбірні, зокрема: а) недостатність кваліфікованої педагогічно-виховної та консультативної допомоги читачам; б) нерегулярність відповідей співробітників на читацькі зауваження в «Книзі відгуків...»; в) недостатня кількість обслуговуючого персоналу, і, як наслідок, – брак часу на перевірку правильності розстановки видань, велика кількість заставлених документів у бібліотечному фонді [17, арк. 1–4].

За результатами перевірки комісією було запропоновано низку заходів щодо покращення обслуговування читачів:

- у каталожній: а) оформлення наочного інструментарію для читачів з питань користування каталогами та заповнення замовлень на документи; б) збільшення формату бланку читацького замовлення на документи та віддрукування його типографським способом; в) ліквідація розриву між новими надходженнями документів та вливанням карток у каталоги;

- у книгосховищі: а) проведення розстановки документів в день їхнього повернення з обслуговуючих підрозділів; б) систематичне здійснення перевірки видань на правильність розстановки на місцях їхнього зберігання;

- на абонементі: а) здійснення щоденного контролю за своєчасним поверненням документів у відділ; б) уведення в штат відділу співробітника спеціально для роботи з боржниками; в) застосування суворих заходів (штраф, закриття абонементу, притягнення до суду) стосовно порушників правил користування абонементом;

- переуконплектування Підручної та Довідкової бібліотек [там само, арк. 6–49].

У середині 1930-х років у радянській бібліотечній практиці широкого розповсюдження набули конференції читачів. БАН УРСР підтримала це нововведення. У квітні 1935 р. відбулося засідання співробітників Бібліотеки, присвячене питанням організації заочної читацької конференції.

Читачі, які брали участь у роботі читацької конференції, позитивно оцінюючи діяльність книгозбірні, вносили пропозиції щодо вдосконалення організації обслуговування. Нарікання з їхнього боку викликали: зменшення обсягів комплектування книгозбірні зарубіжними виданнями; недостатня екземплярність документів у бібліотечних фондах; невідповідність каталогів бібліотечним фондам і невпорядкованість зведеного каталогу; недостатній контроль за збереженням документів у читальній залі; несвоєчасне виконання замовлень на документи; неточність формулювання відповідей на запити [18, арк. 31–32, 45, 85].

У 1935 р. методика роботи з виконання читацьких замовлень на документи була зафіксована в технологічній інструкції «Порядок та техніка роботи у секторі книгосховища» [17, арк. 48–54], де було визначено десять положень, дотримання котрих мало сприяти підвищенню якості обслуговування читачів. Згідно з цими положеннями, документи з сектору книгосховища видавалися лише за замовленнями, підписаними та датованими замовниками.

У книгосховищі застосовувалася система книгозамінників. Винятком були масові видачі документів на виставки та передача на реставрацію або в оправу. У таких випадках на видані документи складалися відповідні окремі списки.

Розшук замовлених документів здійснювався як за основними, так і за додатковими шифрами зберігання (за умови наявності на читацьких замовленнях). Усі підготовлені до видачі читачам документи переглядав бригадир сектору книгосховища з метою вилучення «ідеологічно-шкідливих» видань.

Партія документів, яка надходила до сектору обслуговування читачів, фіксувалася в супровідному документі; водночас надсилалися й НЧЗ, питанням роботи з якими відводилося важливе місце. Так, у випадках відсутності документів на місцях зберігання, читачів інформували про їхнє місцезнаходження (наприклад, «за номером», «на виставці», «Підручна бібліотека», «консервація», «у роботі» тощо). Замовлення з неправильно зазначеними шифрами або нечітко написаними відомостями про видання направлялися до каталожної для подальшого з'ясування. Відповідь «втрачено» читачі отримували після ретельних додаткових розшуків у книгосховищі та за списками виданих на абонемент або переданих в оправу партій документів. Право користування розбитими та коштовними документами надавалося під контролем бібліотечного працівника відділу стародруків.

Таким чином, у цьому інструктивно-методичному документі узагальнювався весь попередній досвід діяльності книгозбірні з виконання замовлень на документи, визначалися основні причини НЧЗ, планувалися заходи щодо їх скорочення та упередження.

При обслуговуванні читачів особлива увага приділялася прискоренню передачі документів з книгосховища до сектору обслуговування. Цьому сприяло введення у 1936 р. диспетчерської системи виконання читацьких замовлень. Її започаткування дозволило здійснювати систематичний контроль за надходженням та термінами повернення кожного примірника документа. На диспетчерському пункті було запроваджено нову форму статистичного обліку виданих документів та НЧЗ за галузевою ознакою [20, арк. 1, 40–41].

Діяльність книгозбірні з бібліотечного обслуговування у цей період отримала високу оцінку з боку відвідувачів: «слова «немає» у бібліотеці не існує. Будь-яка необхідна література надходить без затримок»; «на всі складні запитання я знаходжу відповідь у бібліотеці. Колектив її співробітників допомагає знайти мені необхідну літературу» тощо [21, арк. 43–46].

У 1936 р. було затверджено Статут Бібліотеки [19], котрий повною мірою відобразив новий етап її розвитку, місце в бібліотечній системі СРСР та УРСР, функції фундаментальних бібліотек академічної мережі. У Статуті визначалися основні завдання книгозбірні: якнайповніше збирання та зберігання друкованої продукції й рукописних джерел усіх часів і народів; проведення науково-дослідної роботи у галузі бібліотекознавства, бібліографознавства та підготовка висококваліфікованих кадрів для наукових бібліотек України; максимальне забезпечення та кваліфіковане обслуговування державних та наукових установ, партійних, профспілкових організацій та окремих громадян.

Загалом у довоєнний період було закладено підґрунтя для розвитку всіх систем, зокрема, СІЗК, які складають організаційну структуру книгозбірні.

Початок Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) докорінно змінив усю діяльність БАН УРСР. Її спочатку було перебазовано до Уфи, де у приміщенні Державного педагогічного інституту відкрилася читальна зала з фондом відкритого доступу, МБА та персональний абонемент. З жовтня 1943 р. по квітень 1944 р. обслуговування читачів здійснювалося власними фондами в Москві, куди Бібліотека прибула у складі установ АН УРСР [52, с. 99–101]. В евакуацію виїхала лише частина співробітників. Було вивезено найцінніші твори друку й рукописи. Решта документів, які не вдалося евакуювати, залишилися в приміщенні Бібліотеки.

Після визволення Києва у листопаді 1943 р. від нацистських загарбників було визначено, що до Німеччини гітлерівці вивезли понад 320 тис. рідкісних, цінних і унікальних книг, журналів та рукописів, а частина документів утрачена взагалі [22, арк. 12].

Першочергові завдання книгозбірні як республіканського книгосховища полягали у відбудові її приміщення, зруйнованого нацистськими окупантами, відновленні бібліотечного фонду, придбанні актуальних видань відповідно до тематики інститутів АН УРСР, налагодженні процесів комплектування, опрацювання, обслуговування читачів.

Наприкінці 1943 р. розпочалося відновлення системи обслуговування читачів. Ця робота проводилася в умовах відсутності відповідного приміщення, у зв'язку з чим на засіданні Бібліотечної Ради (травень 1944) було розглянуто питання про забезпечення установ АН УРСР абонементом з фундаментальної бібліотеки. Видачі підлягали всі видання (у тому числі й перші примірники), крім рукописних матеріалів та стародруків, терміном на один місяць. Однак Бібліотека надавала право вимагати їх повернення при надходженні читачьких замовлень на ці

документи [23, арк. 8–10]. У 1945 р. було відкрито абонемент багатьом київським та позаміським бібліотекам [24, арк. 9–11].

З метою найповнішого задоволення читачьких запитів у ФОЗ Підручній бібліотеці та довідковому фонді проводилися роботи з упорядкування документів і перевірки їх на правильність розстановки. Здійснювалася робота з ліквідації відмовлень за відсутності документів на місці. Відомості про них фіксувалися у спеціальному обліковому документі, читачькі замовлення доопрацьовувалися, здійснювався розшук видань у Підручній бібліотеці, відділах та кабінетах книгозбірні [25, арк. 7].

Облік НЧЗ поновився з IV кварталу 1945 р. Подальше аналізування НЧЗ сприяло отриманню інформації про відсутні в результаті втрати документи [26, арк. 4–7]. Діяльність книгозбірні спрямована на ліквідацію лакун, що виникли в роки війни у бібліотечних фондах, продовжувалася до 1958 р.

Однією з основних причин великої кількості НЧЗ залишалася невідповідність фондам книгозбірні каталогів, які в роки нацистської окупації були також частково знищеними. За часи відбудови Бібліотеки (1945–1948 рр.) проводився облік та фронтальне звіряння наявних бібліотечних документів з каталогами. Реалізовувалося рішення відділу опрацювання щодо вилучення з каталогів карток на втрачені документи [28, арк. 14, 51].

Задля підвищення якості обслуговування читачів у 1947 р. при генеральному алфавітному каталозі було відкрито пункт прийому читачьких замовлень, що дозволило його співробітникам здійснювати контроль за правильністю заповнення читачьких замовлень, їх чітким і оперативним виконанням. Унаслідок організації цього пункту значно заощаджувався час читачів на отримання замовлених документів [там само, арк. 6, 22].

Значна увага у цей період приділялася підвищенню бібліотечно-бібліографічної грамотності читачів. На пункті прийому читачьких замовлень, на абонементі, у читальних залах співробітники ознайомлювали відвідувачів із правилами користування Бібліотекою, чергові по каталогах надавали допомогу під час пошуку відомостей про документи.

У 1947 р. у Бібліотеці було відкрито відділ зовнішніх робіт з обслуговування читачів. Мета його функціонування полягала у забезпеченні читачів фото-, мікро-, ротокопіями з різних видів документів, бібліографічними списками джерел інформації, перекладами зарубіжних книг та статей. Для цього було проведено ґрунтовну підготовчу роботу, придбано необхідну апаратуру. До бібліотечного фонду з великих бібліотек СРСР (Державна бібліотека імені В. І. Леніна, Центральна медична

бібліотека, Бібліотека державного Московського університету тощо) почали надходити мікрокниги [27, арк. 3].

У повоєнні роки Бібліотека знову відчула на собі ідеологічний тиск з боку партійних органів, спрямований проти прихильників демократичних шляхів розвитку суспільства. За цих умов відділ спеціального зберігання продовжував поповнюватися бібліотечними документами, доступ до яких був обмеженим.

Отже, найтяжчий період у розвитку книгозбірні позначений самовідданою працею її співробітників, спрямованою на збереження бібліотечних фондів в евакуації, під час окупації, налагодженням функціонування всіх систем, зокрема СІЗК, у період повоєнної реконструкції.

Упродовж наступного періоду розвитку СІЗК (1948–1963 рр.) у Бібліотеці відбулася низка трансформацій її функцій: зміни в організації документопостачання, раціоналізація процесів обслуговування читачів на бібліотечні документи, розгортання діяльності структурних підрозділів Бібліотеки з переінвентаризації фондів та переміщення документів з метою звільнення площі для нових надходжень.

Рішенням ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР від 7 серпня 1948 р. Бібліотеку АН УРСР було перетворено в Державну публічну бібліотеку (ДПБ) УРСР. Завдання та функції книгозбірні відображені у затвердженому Радою Міністрів УРСР 17 червня 1949 р. Статуті, згідно з яким їй було надано статус не лише республіканської і фундаментальної бібліотеки та державного книгосховища, але й республіканського центру науково-методичної роботи та рекомендаційної бібліографії [29, арк. 1–4].

Відповідно до прийнятих документів на початку 50-х років ХХ ст. у книгозбірні відбулися значні структурні зміни. Відділи поділено на загальнобібліотечні, бібліотечно-оперативні та спеціальні, розширено контингент читачів та збільшено кількість місць у читальних залах.

До складу відділу фондів і обслуговування читачів входили: три читальні зали і 14 спеціалізованих відділів і кабінетів головного будинку по вулиці Володимирській, буд. 62 та дві філії – Подільська та Софіївська [30, арк. 90]. До цього відділу 1951 р. було приєднано пункт прийому читачьких замовлень та групу обслуговування систематичним каталогом, реорганізовано роботу пункту видачі документів у головному приміщенні та наближено до нього видання, які користувалися підвищеним читачьким попитом.

Відділ фондів і обслуговування читачів здійснив низку заходів щодо вдосконалення окремих процесів, зокрема, прискорення шифрування

читацьких замовлень за рахунок відокремлення замовлень на періодичні видання від монографічних, оформлення видачі документів у читальні зали та їх повернення до ФОЗ, що дозволило підвищити відповідальність співробітників за виконання кожного замовлення на бібліотечний документ.

Оперативному задоволенню читачьких запитів (протягом 3–5 хв.) сприяло збільшення та покращення змістового складу Підручної бібліотеки переважно за рахунок нових надходжень документів [там само, арк. 6]. Видача документів з цього фонду в зазначений період становила в середньому 38% від загальної книговидачі.

Значну роль при виконанні читачьких замовлень відігравав також відділ масової роботи Бібліотеки. Так, у 1951 р. ним було надано у користування читачам понад 13 тис. документів, які експонувалися на книжково-ілюстративних виставках [31, арк. 214].

На початку 50-х років ХХ ст. широкої популяризації серед читачів набув МБА. Однак у його роботі відзначалися суттєві недоліки, зокрема недостатність систематичного контролю за поверненням документів. Саме серед абонентів спостерігалася велика заборгованість та втрати документів [там само, арк. 18].

Рівень НЧЗ на бібліотечні документи у цей період залишався досить високим – у середньому 25–28 % від загальної кількості читачьких запитів. Відмови читачам на бібліотечні документи були пов'язані частково з помилками у роботі інших структурних підрозділів. Зокрема, внаслідок помилок відділу опрацювання виникала невідповідність каталогів наявним фондам. Траплялося несвоєчасне передавання нових надходжень із суміжних відділів в обслуговуючі структурні підрозділи. Значна кількість документів потребувала оправних робіт. Недостатньо використовувалися можливості власного депозитарного та ОРФ.

Ураховуючи вищезазначені недоліки, відділом фондів та обслуговування в 1952 р. було заплановано низку заходів, спрямованих на підвищення ефективності обслуговування читачів, зокрема:

- забезпечення своєчасності нових надходжень документів та систематичного вилучення з фондів спеціалізованих відділів видань, які не користувалися підвищеним попитом читачів;
- відновлення роботи над виявленням лакун у документах з бібліотечних фондів на основі вивчення НЧЗ;
- організація диференційованого обслуговування читачів на кафедрі видачі документів;
- посилення роботи з каталогами та картотеками Бібліотеки;
- механізація процесу виконання читачьких запитів [32, арк. 15–20].

У середині 50-х років ХХ ст. було налагоджено тісний зв'язок між структурними підрозділами книгозбірні з метою вивчення НЗК. З цього питання проводилися засідання відділів при дирекції, виробничі наради, індивідуальне консультування співробітників.

Відділами обслуговування та відділом каталогізації передавалися до відділу комплектування відомості про відсутні у Бібліотеці документи, на основі яких складалася картотека дезидерат, приймалися рішення про доцільність доукомплектування окремих видань. Однак головне завдання відділу комплектування полягало в розбиранні значного за обсягом фонду концентрації (документів, вивезених під час Великої Вітчизняної війни та повернутих до книгозбірні) [35, арк. 96]. Це надало можливість збагатити фонди Бібліотеки відсутніми документами.

Наприкінці 50-х років ХХ ст. за кожною структурною одиницею ФОЗ та розділами підручного фонду були закріплені окремі працівники, котрі систематично перевіряли документи на правильність розстановки, виявляли заборгованість читачів та вживали заходи щодо її усунення. Практикувалася заміна відсутніх на місцях зберігання документів рівноцінними за змістом [34, арк. 112].

На початку 1960-х років ХХ ст. у зв'язку з проблемою відсутності площі для розміщення нових надходжень, яка гостро постала перед ДПБ УРСР ще на початку 50-х років ХХ ст., значно ускладнилися умови роботи в усіх структурних підрозділах книгозбірні. Відбувалося постійне переміщення частини фондів з основного книгосховища до інших приміщень. Для виконання цієї роботи було мобілізовано весь колектив книгозбірні [33, арк. 93]. Виникла потреба в систематичному звірванні бібліотечних фондів з каталогами. Водночас доводилося штучно скорочувати нові надходження до підручних фондів, відмовляючись від окремих необхідних видань або зменшуючи кількість екземплярів до одного примірника тих документів, які користувалися підвищеним попитом читачів.

Водночас наявність добре укомплектованого бібліотечного фонду, своєчасне придбання нових вітчизняних та зарубіжних видань сприяло задоволенню різноманітних читачьких запитів. Відзначалося покращення якісного складу підручного фонду.

Колектив Бібліотеки ставив перед собою нові завдання щодо вдосконалення форм та методів бібліотечної роботи. Зокрема, було здійснено перехід на єдиний та спрощений бланк читачького замовлення на документи з підручних та основних фондів; у книгосховищі ліквідовано процес роботи з формулярами; спрощено процес оформлення передачі документів в оправу; вдосконалено систему обліку фондів підручної й

довідкової бібліотек, кількості читачів та відвідувань; запроваджено систематичну перевірку заборгованості користувачів [35, арк. 105].

У 1960 р. для читачів було організовано відкритий доступ до підручних фондів спеціалізованих відділів та кабінетів і довідкових бібліотек загальних читачьких зал. У зв'язку з цим на пунктах видачі документів та черговими бібліотекарями по каталогах проводилося індивідуальне консультування читачів з питань використання фондів відкритого доступу, принципів їх розстановки, побудови інформаційно-пошукового апарату та правил користування ним [36, арк. 4]. Запровадження відкритого доступу сприяло зростанню бібліотечно-бібліографічної грамотності читачів.

Відмовлення читачам на бібліотечні документи в період 1950–1960-х років ХХ ст. становили у середньому 13% від загальної кількості читачьких запитів. Серед факторів, які негативно впливали на технологічний процес виконання замовлень на документи, слід виокремити слабкий контроль за термінами користування документами у читальних залах та на абонементі, недостатнє дотримання санітарно-гігієнічних норм збереження документів у ФОЗ.

З метою скорочення відмовлень читачам на бібліотечні документи широко використовувалися можливості МБА, робота якого на початку 60-х років ХХ ст. значно покращилася. Ширшого застосування, порівняно з попередніми роками, набуло фотокопіювання та мікрофільмування необхідних документів на замовлення читачів.

Отже, розглянутий період розвитку СІЗК – 1948–1963 рр. – характеризується значними змінами в організації обслуговування читачів, раціоналізацією процесів виконання читачьких замовлень на документи, широким розгортанням діяльності структурних підрозділів Бібліотеки з упередження та скорочення НЧЗ.

Початок наступного етапу розвитку Бібліотеки (1964–1973 рр.) позначений пожежею, що сталася 24–25 травня 1964 р. у її центральній будівлі по вул. Володимирській, буд. 62. Згідно з орієнтовними підрахунками, повністю було втрачено 388 тис. документів, частина видань не підлягала реставрації [37, арк. 13]. Через відсутність необхідної площі окремі фонди розміщувалися в тимчасових, часто малоприспособованих для зберігання документів, приміщеннях у різних районах м. Києва, а отже, виявилися недоступними для використання читачами. Значна кількість документів у цей період знаходилася в оправі. Бібліотечні фонди у зв'язку з ремонтом будівлі постійно переміщувалися.

Співробітники одночасно з виконанням читачьких запитів здійснювали впорядкування діючих бібліотечних фондів, заміну пошкоджених видань

іншими, звірку фондів Бібліотеки з каталогами, перевірку правильності розстановки документів на місцях їхнього зберігання. З метою прискорення темпів виконання замовлень супровідні документи було тимчасово ліквідовано.

У 1965–1966 рр. була проведена значна робота з відновлення Бібліотеки після пожежі. При виявленні лакун у бібліотечних фондах вирішувалося питання про доукомплектування втрачених документів або вилучення бібліографічних карток на них із каталогів, широко використовувалося мікрофільмування та фотокопіювання необхідних документів.

На підставі розпоряджень Президії АН УРСР № 165 від 22 червня 1965 р. та № 232 від 25 вересня 1965 р. ДПБ УРСР було перетворено на Центральну наукову бібліотеку АН УРСР, затверджено її новий Статут, згідно з яким визначалися її завдання та функції [38, арк. 1–4]. Бібліотека стала науковою установою на правах НДІ АН УРСР. Разом із тим, за нею зберігалися функції державного книгосховища всіх видів друкованої продукції УРСР, організація й широке її використання читачами, обслуговування потреб науки й виробництва.

Поширення науково-методичної та практичної діяльності книгозбірні дозволило підвищити її роль у суспільному житті як комплексного бібліотечно-інформаційного та культурно-просвітницького центру УРСР.

У цей період відбулися й структурні зміни, зокрема, реорганізація у 1965 р. відділу фондів та обслуговування читачів у два самостійні відділи: відділ фондів (з секторами: філії відділу фондів № 1, реставрації та гігієни) та відділ обслуговування читачів (з підлеглими йому галузевими читальними залами та сектором абонементу).

З 1967 р. відбулася низка змін форм та методів обслуговування читачів. Зокрема, було організовано централізований пункт прийому замовлень на документи. Частина висококваліфікованих працівників була переведена на обслуговування читачів у читальні зали для проведення консультаційної роботи. Для науковців, аспірантів, спеціалістів різних галузей знань упроваджувалася система бронювання документів із ФОЗ на термін до двох тижнів [39, с. 7]. На замовлення читачів збільшувалася кількість отриманих за МБА документів.

Багато уваги приділялася доопрацюванню читачьких замовлень на документи. За відсутності документів на місці їхнього постійного зберігання з невідомої причини, функціонувала система сповіщення читачів про затримку їх замовлень у книгосховищі для з'ясування, здійснювався повторний розшук документів у ФОЗ, відомості про видання уточнювалися за каталогами у відділах комплектування та опрацювання. З метою

упередження доопрацювання замовлень на документи в структурних підрозділах ФОЗ створювались довідкові картотеки.

Здійснений аналіз НЗК цього періоду засвідчив, що приблизно 20 % від загальної їх кількості становили відмовлення читачам з причини відсутності документів у бібліотечних фондах. Задля їх скорочення у 1970 р. було розроблено інструкцію щодо вилучення відомостей про ці документи з каталогів. Згідно з нею проводилася звірка ФОЗ та підручних фондів галузевих відділів з каталогами, перегляд їх складу за змістом, вилучення застарілих та дублетних примірників [40, с. 47]. Проведення вищезазначених заходів сприяло підвищенню рівня довідкової та інформаційно-бібліотечної діяльності книгозбірні.

Упродовж 1971–1973 рр. Бібліотекою проводилося комплексне соціологічне дослідження, спрямоване на вивчення запитів читачів, відповідності основних, галузевих, підручних фондів їхнім інформаційним потребам, аналіз відмовлень, використання бібліотечних каталогів та картотек. Цим дослідженням закладалися підґрунтя для подальшого вдосконалення форм та методів бібліотечного обслуговування. Зокрема, було створено пункт запису читачів та пункт реєстрації відвідувань читальних зал і абонементу. У відділі фондів створено диспетчерську службу для контролю за своєчасним виконанням читачьких замовлень та вивчення причин відмовлень на документи [52, с. 157].

Отже, період 1964–1973 рр. позначений спрямуванням діяльності Бібліотеки на першочергове задоволення потреб науки. Питання роботи із забезпечення читачів бібліотечними документами починають розглядатися як предмет наукового дослідження, вивчаються шляхи раціоналізації цієї діяльності.

Період 1974–1991 рр. характеризується розширенням і поглибленням функцій книгозбірні як головної наукової бібліотеки УРСР з колосальним бібліотечним фондом, висококваліфікованим персоналом та значною матеріально-технічною базою. Визначилися основні напрями автоматизації бібліотечно-бібліографічних процесів, що створювало можливість надання інформації з використанням новітніх інформаційних технологій (ІТ).

Згідно з новим Статутом, затвердженим Президією АН УРСР 31 жовтня 1974 р., перед Бібліотекою постали такі завдання: бібліотечно-бібліографічне обслуговування директивних, партійних та урядових організацій, керівних органів та науково-дослідних установ, підприємств, учених і спеціалістів різних галузей знання; організація й проведення науково-дослідної роботи в галузі бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства; зберігання архівного примірника всіх творів друку УРСР;

виконання функції депозитарію документів ООН та її спеціалізованих установ; підтримка міжнародних наукових і культурних зв'язків із зарубіжними бібліотеками й іншими установами; здійснення функції республіканського центру МБА в галузі суспільних наук [41, с. 2–5].

Поряд із виконанням вищезазначених функцій важливе значення мала оптимізація діяльності книгозбірні із забезпечення читачів бібліотечними документами за рахунок спеціалізації читальних зал, удосконалення структури Бібліотеки, прийняття документів, які регламентують її діяльність, зміни організації технологічних процесів.

Об'єднання в січні 1976 р. двох відділів – обслуговування та фондів – і створення при ньому єдиної диспетчерської служби дозволило якісніше здійснювати управління технологічним процесом виконання читацьких замовлень на документи, регламентувати їхній потік.

Аналіз шляху замовлень на документи з ФОЗ, здійснений у 1977 р., дозволив розробити рекомендації щодо уточнення правил користування читальними залами Бібліотеки, скорочення кількості НЧЗ та усунення помилок у роботі структурних підрозділів книгозбірні в процесі бібліографічного опрацювання документів та бібліотечно-бібліографічного обслуговування читачів [43, с. 28–30]. Результати цієї роботи були зафіксовані в інструктивно-методичних документах, підготовлених у цей період відділом обслуговування та фондів («Шлях вимог читачів та абонентів», пам'ятка «Що вважати браком при виконанні вимог читачів та абонентів», «Інструкція з виконання вимог у групі фондів», «Робота з відмовами у ЦНБ АН УРСР», посадові інструкції диспетчера, контролера з прийому замовлень на документи тощо).

Із середини 70-х років XX ст. відмовлення читачам на бібліотечні документи обліковувалися за такою класифікацією: «за номером», «у підсобних фондах», «немає в фондах бібліотеки», «немає на місці», «перший примірник» (відповідь абонентам), «здано в оправу». У процесі обліку за цією класифікацією в 1976 р. визначилася кількість НЧЗ, – 14,5 % від загальної кількості читацьких запитів. Їхня більшість (5,6 %) була пов'язана із зайнятістю документів та відсутністю видань у Бібліотеці (3,7 %) [42, с. 12].

З метою зниження кількості відмовлень читачам на бібліотечні документи було вжито заходи, що передбачали:

- уточнення класифікації причин НЗК;
- облік ліквідованих відмовлень на документи;
- лобіюванням процесу встановлення відповідності каталогів бібліотечним фондам;

- підвищення консультативної допомоги читачам при використанні інформаційно-пошукових систем книгозбірні;
- розшук відсутніх на місцях зберігання з невідомих причин видань;
- посилення контролю за повнотою повернення документів у ФОЗ із обслуговуючих підрозділів Бібліотеки.

При забезпеченні читачів ЦНБ документами, відсутніми в бібліотечних фондах, широко використовувалися можливості МБА. Замовлення на видання направлялися у понад 100 радянських та зарубіжних бібліотек, близько 40 % цих запитів задовольнялося [43, с. 40–41]. З метою збереження рідкісних та цінних видань з фондів книгозбірні, архівного примірника документів абонентам МБА рекомендувалося скористатися фотокопіями та мікрофільмами необхідних видань.

Упродовж 70-х років XX ст. у ЦНБ активізувалася робота з механізації процесів транспортування документів та замовлень. Завдяки оснащенню Бібліотеки оргтехнікою та засобами ксерокопіювання значно збільшилися обсяги репродукційованої продукції за замовленнями читачів, індивідуальних та колективних абонентів.

Початок 80-х років XX ст. позначений поглибленням змісту наукової діяльності Бібліотеки. Надання ЦНБ АН УРСР статусу науково-дослідної установи сприяло проведенню наукових досліджень у галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства. Необхідність упровадження цих програм була зумовлена збільшенням кількості документів, ускладненням їх опрацювання та використання.

Важливим фактором подальшого розвитку СІЗК стало затвердження вченою радою у 1985 р. нової інструкції, яка регламентувала роботу з відмовленнями читачам на бібліотечні документи в усіх структурних підрозділах Бібліотеки [44]. Основна увага в ній приділялася визначенню термінів користування читачів виданнями з ФОЗ, упередженню та скороченню відмовлень у процесі виконання замовлень на документи, контролю за цією роботою.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. було здійснено перші спроби впровадження автоматизації в бібліотечні процеси, визначилися нові напрями діяльності Бібліотеки в умовах створення та введення в процеси формування, опрацювання бібліотечних фондів та обслуговування користувачів новітніх ІТ.

Водночас із проблемами розробки автоматизованої бібліотечно-інформаційної системи порушувалися питання доцільності введення платних послуг при обслуговуванні читачів, ресурсо-забезпечення бібліотечної діяльності, нормування праці [45].

Набутий досвід було враховано під час проведення протягом 1986–

1988 рр. комплексного дослідження розвитку бібліотечно-бібліографічних процесів, спрямованого на вдосконалення системи обслуговування читачів ЦНБ АН УРСР в умовах автоматизації Бібліотеки [46, 47].

У дослідженні застосовувалися методи анкетування та інтерв'ювання, статистичного аналізу читацьких замовлень, вивчалися джерела інформації та практичний досвід бібліотек. Було проаналізовано стан бібліотечно-бібліографічного обслуговування читачів ЦНБ; визначено особливості споживання ними первинної та вторинної інформації; вивчено професійні інформаційні потреби основних категорій читачів; проведено багатоаспектний аналіз НЗК і здійснено структурно-функціональний аналіз обслуговування читачів та розроблено його модель в умовах автоматизації Бібліотеки.

За результатами дослідження виявлено чітку й незмінну тенденцію до галузевої спрямованості інформаційних запитів користувачів (ІЗК). У зв'язку з цим у 1989 р. виокремилися два галузевих комплекси обслуговування: документами природничого, технічного, та гуманітарного профілів (кожен з них – у структурі відповідного відділу).

Створення галузевої системи обслуговування дозволило забезпечити диференційоване, комплексне інформування користувачів щодо актуальних видів первинних та вторинних документів. Із започаткуванням цієї системи підсобні фонди галузевих відділів зазнали змін у кількісному та якісному складі, формах доступу читачів до бібліотечних фондів тощо.

У межах дослідження, згідно з розробленою методикою, НЗК вивчалися протягом одного місяця за прийнятою в ЦНБ класифікацією. Їх аналіз здійснювався в галузевому, мовному, хронологічному, видовому аспектах та за їх причинами. З'ясувалося, що більшість відмовлень користувачам на бібліотечні документи з причин неможливості видачі документів у момент надходження на них замовлень оперативно усувається. У зв'язку з цим було введено поняття «відмова» для документів, які взагалі неможливо отримати в Бібліотеці та «відповідь» у випадках, коли вказувалася причина тимчасової зайнятості документа та місце його знаходження.

На основі результатів дослідження передбачалося розробити основні напрями автоматизації процесу бібліотечно-інформаційного обслуговування та визначити підходи до організації та впровадження у Бібліотеці системи платних послуг.

Актуальність проведеного дослідження посилювалася у зв'язку з передбачуваним переїздом Бібліотеки до нового приміщення. Ця довгоочікувана подія сталася у 1989 р. Було створено сприятливі умови

для оптимізації формування та використання фондів, організації обслуговування читачів з урахування сучасних вимог до надання інформації, розробки та впровадження автоматизації й механізації бібліотечно-інформаційних процесів. Уперше в історії Бібліотеки з'явилася можливість налагодження тіснішого зв'язку процесів комплектування, опрацювання, зберігання, обслуговування та інформування користувачів.

Період 90-х років ХХ ст. – початок ХХІ ст. характеризується суттєвими змінами, зумовленими розпадом радянської системи, становленням незалежної України та формуванням ринкових відносин.

У вересні 1992 р. відбулася нова реорганізація структури Бібліотеки: на основі її підрозділів було утворено чотири науково-дослідних інститути – бібліотекознавства, української книги, рукопису, архівознавства та п'ять центрів – консервації й реставрації, бібліотечно-інформаційних технологій, інформаційно-аналітичний, культурно-просвітницький та редакційно-видавничий.

СІЗК НБУВ повністю сформувалася як підсистема Бібліотеки. Вона є інтегрованим цілим по відношенню до інших підсистем та водночас має власну розгалужену багаторівневу структуру. Ця система утворилася зі структурних підрозділів книгозбірні, які забезпечують комплектування, опрацювання, зберігання, збереження, інформування, репродуціювання документів. Її основою виступають обслуговуючі підрозділи:

1. Відділ обслуговування основними фондами з підлеглими йому сектором диспетчеризації та центральним пунктом прийому читацьких замовлень.
2. Відділ обслуговування читачів літературою природничого та технічного профілів, до складу котрого входять: загальна читальна зала літератури відповідного профілю, зала картографічних видань з підсобними фондами, підсобні фонди, зала нових надходжень, зала обслуговування дисертаціями та літературою на мікроносіях, сектор обслуговування по каталогах.
3. Відділ обслуговування читачів літературою гуманітарного профілю з такими структурними одиницями: пункт запису користувачів, загальна читальна зала літератури відповідного профілю з підсобними фондами, зали періодичних видань вітчизняного й зарубіжного друку.
4. Відділ довідково-бібліографічного обслуговування.
5. Відділ газетних фондів.
6. Відділ міжбібліотечного науково-інформаційного сервісу.
7. Читальні зали спеціалізованих відділів: бібліотекознавства; зарубіжної україніки; публікацій ООН; рукописів; стародруків та рідкісних

видань; бібліотечних зібрань та історичних колекцій; образотворчих мистецтв; музичного фонду; фонду юдаїки; австрійської літератури.

8. Читальна зала Філії № 2.

9. Центр бібліотечно-інформаційних технологій.

Згідно з Указом Президента України від 5 квітня 1996 р. Бібліотеці було відновлено статус національної, відповідно до якого визначилася її роль як головної всеукраїнської книгозбірні, загальнодержавного бібліотечно-інформаційного комплексу, науково-дослідного й культурного центру держави [59].

Зростання ролі НБУВ як провідного наукового, культурного та інформаційного центру держави визначило вимоги постійного вдосконалення технології, форм та методів бібліотечної діяльності. Внаслідок цього з'явилися й почали фахово обґрунтовуватися пропозиції щодо багатоаспектного використання електронного каталогу (ЕК) Бібліотеки, створення різноманітних БД, організації фонду документів на нетрадиційних носіях інформації та його використання, розширення можливостей використання мережі Інтернет.

Гарантом загальнодоступності документної інформації стало впровадження інтернет-технологій у практичну роботу Бібліотеки. У 1996 р. за спонсорської підтримки фондів «Відродження» та «Євразія» у НБУВ створено веб-сервер [51]. З цього ж року веб-сервер почав функціонувати для вільного доступу користувачів локальної мережі, корпоративної мережі київських бібліотек та інтернет.

Інформація на сайті Бібліотеки (www.nbuv.gov.ua) допомагає задовольнити найрізноманітніші інформаційні потреби користувачів. Поряд із бібліотечно-інформаційними ресурсами (БІР) власної генерації представлені бібліографічні картотеки публікацій світового репертуару, подано посилання на інформаційні джерела глобальної комп'ютерної мережі Інтернет. Сайт також має посилання на БІР внутрішніх структурних підрозділів Бібліотеки. На ньому представлено загальнодержавну реферативну БД «Україніка наукова», призначення якої – інформаційне обслуговування вчених України та представлення української науки в світовому інформаційному просторі [54]. Сайт зареєстровано у найбільших українських, російських і світових пошукових системах та каталогах Інтернету.

У цей період книгозбірня набула також певного досвіду у сфері пошуку інформації та замовлення літератури в онлайн-режимі. Протягом 1997–1999 рр. у рамках проекту Міжнародної асоціації сприяння співробітництву з науковцями країн СНД (INTAS) НБУВ безкоштовно отримувала з найбільших бібліотек Західної Європи – Великобританії, Франції, Німеччини – ксерокопії наукових статей

згідно із запитами представників науково-дослідних установ м. Києва [48].

З метою забезпечення конституційного права громадян на вільний доступ до джерел інформації та досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в документованих знаннях, відповідно до постанови Бюро Відділення історії, філософії і права НАН України від 4.11.1998 р. про затвердження планової НДР НБУВ, найбільшою книгозбірнею держави розроблено Проект створення Національної електронної бібліотеки [62]. З 1999 р. НБУВ розпочала реалізацію цього Проекту. На сучасному етапі в НБУВ функціонує універсальна електронна бібліотека, доступ до якої надається веб-сайтом [49].

Поряд зі значними здобутками в галузі надання послуг в електронному середовищі, забезпечення користувачів НБУВ документами з ФОЗ здійснюється здебільшого із застосуванням традиційної технології. При виконанні замовлень користувачів працює система «замісників документів», яка дозволяє отримати інформацію про місцезнаходження відсутніх на момент запиту в ФОЗ видань. Однак ця система має певні недоліки, пов'язані з неможливістю одержання користувачами відповідей та відмов на бібліотечні документи під час їх замовлення, тривалим очікуванням замовлених видань.

Можливості подальшого вдосконалення СІЗК за умови існування традиційної технології виконання замовлень користувачів на бібліотечні документи – вичерпані. На нашу думку, якісно нового рівня діяльності книгозбірні з обслуговування користувачів можна досягти лише з упровадженням ІТ у бібліотечно-бібліографічні процеси та переходом до комплексного бібліотечно-інформаційного обслуговування в автоматизованому режимі.

Отже, останній з виокремлених періодів розвитку НБУВ (1991 р. – початок ХХІ ст.) характеризується зміною суспільно-політичного та соціально-економічного устрою української держави. Бібліотека відновлює та розширює функції зберігача й розповсюджувача національної та світової культури, стає найзначнішим центром науково-інформаційної та культурно-просвітницької діяльності, змінює організаційну структуру. Саме у цей період СІЗК остаточно сформувалася як цілісна багаторівнева система, що водночас є підсистемою загальної бібліотечної інституції.

Дослідження історії формування СІЗК НБУВ у період 1918 – початок ХХІ ст. дає підставу для висновку, що ступінь забезпечення користувачів БІР залежить від соціально-економічних та політичних умов у країні (як у період входження України до складу СРСР, так і за часів її незалежності);

стану системи обслуговування користувачів на кожному з етапів суспільного розвитку; матеріально-технічної бази Бібліотеки; узгодженої діяльності всіх структурних ланок книгозбірні; поєднання в процесі надання бібліотечних послуг традиційної та інформаційної технологій.

Список використаних джерел

Архів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, опис 1

1. Звіт про роботу бібліотеки за 1920 р. – Там само, спр. 21, 2 арк.
2. Протоколи №№ 1–92 засідань Ради Всенародної Бібліотеки при Українській Академії наук. 13 квіт. 1923 р. – 22 груд. 1925 р. – Там само, спр. 62, 222 арк.
3. Річний звіт про роботу бібліотеки за 1923 р. – Там само, спр. 65, 15 арк.
4. Звіт про роботу бібліотеки за 1923–1924 бюдж. рік. – Там само, спр. 86, 52 арк.
5. Переписка з Губкомом партії, Губвиконкомом, Академією наук, інститутами та організаціями і приватними особами з питань користування бібліотекою. 16 січ. 1924 р. – 31 груд. 1924 р. – Там само, спр. 95, арк. 98.
6. Протокол від 28 берез. 1927 р. засідання МРККА із затвердження правил внутрішнього розпорядку бібліотеки. Правила користування читальною та абонементом на 1927 рік. – Там само, спр. 185, 28 арк.
7. Звіт про роботу бібліотеки за 1927–28 бюдж. рік (з 1 жовт. 1927 р. по 1 жовт. 1928 р.). – Там само, спр. 229, 29 арк.
8. Звіт про роботу бібліотеки за 1928–29 бюдж. рік (з 1 жовт. 1928 р. по 1 жовт. 1929 р.). – Там само, спр. 270, 28 арк.
9. Звіт про роботу бібліотеки за 1929–30 бюдж. рік (з 1 жовт. 1929 р. по 1 жовт. 1930 р.). – Там само, спр. 313, 31 арк.
10. Рапорт та відомості про роботу бібліотеки за 1930–1931 рр. – Там само, спр. 315, 12 арк.
11. Протоколи засідань президіума Всенародної бібліотеки України. 25 січ. – 17 груд. 1931 р. – Там само, спр. 345, 60 арк.
12. Річний звіт про роботу бібліотеки за 1931 р. – Там само, спр. 348, 72 арк.
13. Звіт про роботу бібліотеки за 1932 р. – Там само, спр. 378, 98 арк.
14. Правила комплектування, обробки, користування науковою читальною. – Там само, спр. 397, 18 арк.
15. Проект Статуту бібліотеки і протокол від 21 лип. 1934 р. засідань наукових співробітників з його обговорення. Правила відвідування книгозховища, користування абонементом. Інструкція по зберіганню, обробці літератури та збору бібліографічних матеріалів за 1934 р. – Там само, спр. 459, 26 арк.
16. Звіти про роботу відділів бібліотеки за 1935 р. – Там само, спр. 487, 29 арк.

17. Акт від 28–29 січ. 1935 р. перевірки обслуговування читачів. – Там само, спр. 496, 63 арк.

18. Протокол від 19 квіт. 1935 р. засідання працівників бібліотеки з організації заочної конференції читачів. План конференції. Листи та відгуки читачів про роботу бібліотеки. – Там само, спр. 497, 101 арк.

19. Статут бібліотеки Всеукраїнської Академії наук. Положення про науково-бібліографічний відділ, інструкції для консультативної роботи, по реєстрації надходжень, розподілу літератури та ін. за 1936 р. – Там само, спр. 512, 83 арк.

20. Річний звіт про роботу бібліотеки за 1936 р. – Там само, спр. 519, 24 арк.

21. Звіти про роботу відділів бібліотеки за 1939 р. – Там само, спр. 591, 69 арк.

22. Звіт про роботу бібліотеки та її комплектування в період тимчасової окупації м. Києва фашистськими загарбниками (з 15 жовт. 1941 р. по 21 верес. 1943 р.). – Там само, спр. 635, 17 арк.

23. Пояснювальна записка до плану роботи бібліотеки за 1943 р. Звіти про роботу бібліотеки за період 15 листоп. 1943 р. – 31 січ. 1944 р. – Там само, спр. 636, 16 арк.

24. Протоколи засідань Президії, накази та розпорядження по АН УРСР. 1944 р. – Там само, спр. 641, 38 арк.

25. Звіт Бібліотеки АН УРСР за 1945 р. – Там само, спр. 658, 82 арк.

26. Звіт Бібліотеки АН УРСР за 1946 р. – Там само, спр. 670, 82 арк.

27. Текстовий звіт про діяльність Бібліотеки АН УРСР за 1947 р. – Там само, спр. 685, 14 арк.

28. Зведений річний звіт про діяльність Бібліотеки. Звіти відділів і кабінетів за 1948 р. – Там само, спр. 701, 100 арк.

29. Постанова № 1534 від 17 черв. 1949 р. Ради Міністрів УРСР про затвердження Статуту Державної публічної бібліотеки. – Там само, спр. 716, 9 арк.

30. Текстовий звіт про роботу Бібліотеки за 1950 р. – Там само, спр. 742, 71 арк.

31. Річний звіт про діяльність Бібліотеки за 1951 р. – Там само, спр. 770, 221 арк.

32. Звіт Державної публічної бібліотеки за 1952 р. – Там само, спр. 797, 211 арк.

33. Звіт про роботу Державної публічної бібліотеки АН УРСР за 1957 р. – Там само, спр. 942, 259 арк.

34. Зведений цифровий звіт відділів та кабінетів бібліотеки за 1958 р. – Там само, спр. 985, 269 арк.

35. Зведений звіт про діяльність Бібліотеки за 1959 р. – Там само, спр. 1031, 101 арк.

36. Текстовий звіт про діяльність Бібліотеки за 1961 р. – Там само, спр. 1110, 105 арк.

37. Довідка про книжкові фонди Державної публічної бібліотеки до пожежі, що сталася 24 травня 1964 р. і про втрати внаслідок пожежі. – Там само, спр. 1228, арк. 13.

38. Про перейменування в Центральну наукову бібліотеку. – Там само, спр. 1248, арк. 65.

**Архів Інституту бібліотекознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського**

39. Отчет о работе библиотеки за 1967 г. / АН УССР. Гос. публ. б-ка. – К., 1968. – 74 с., с прил.
40. Отчет о работе библиотеки за 1970 г. / АН УССР. Гос. публ. б-ка. – К., 1971. – 83 с., с прил.
41. Статут Бібліотеки, положення про відділи, посадові інструкції / АН УРСР. Центр. наук. б-ка. – К., 1971. – С. 3–7.
42. Отчет о работе Центральной научной библиотеки и библиотек научных учреждений АН УССР за 1976 г. / АН УССР. Центр. науч. б-ка. – К., 1977. – 123 с., с прил.
43. Отчет о работе Центральной научной библиотеки и библиотек научных учреждений АН УССР за 1977 г. / АН УССР. Центр. науч. б-ка. – К., 1978. – 162 с., с прил.
44. Работа с отказами: Инстр. / УССР. Центр. науч. б-ка. – К., 1985. – 26 с.
45. Отчёт о НИР «Теоретико-методические исследования функционирования библиотечно-библиографических процессов в условиях научно-технического прогресса. Совершенствование управления и библиотечной технологии ЦНБ АН УССР в условиях автоматизации библиотеки»: Разработка прогр.-метод. матер. иссл. (промежуточный) / АН УССР. Центр. науч. б-ка. – К., 1986. – 17 с.
46. Отчет о НИР «Теоретико-методические исследования развития библиотечно-библиографических процессов в условиях научно-технического процесса. Совершенствование системы обслуживания читателей ЦНБ имени В. И. Вернадского АН УССР в условиях автоматизации Библиотеки» (заключительный) / АН УССР. Центр. науч. б-ка. – К., 1988. – 110 с.
47. Отчёт о НИР «Автоматизация технологических процессов и процессов управления в библиотечном деле. Разработка автоматизированных подсистем обработки документов и обслуживания читателей» (промежуточный) / АН УССР. Центр. науч. б-ка. – К., 1988. – 27 с.

Список літератури

48. Баркова, О. Інформаційне обслуговування науковців за програмою INTAS (1997–1999 рр.) // Бібл. вісн. – 2000. – № 3. – С. 49–51.
49. Доповідь генерального директора НБУВ О. С. Онищенко «Про стан та завдання розвитку в НАН України бібліотечно-інформаційної справи» // Бібл. вісн. – 2003. – № 5. – С. 3–7.
50. Дубровина, Л. А., Онищенко, О. С. Історія Національної бібліотеки України. 1918–1941. – К.: НБУВ, 1998. – 335 с.
51. Жабін, О. Web-сервер Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Проблеми вдосконалення каталогів наукових бібліотек: матер. міжнар. наук. конф., Київ, 14–17 жовт. 1997 р. – С. 76–77.

52. История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1979. – 225 с.
53. Інструкція Тимчасовому Комітетові для заснування Національної Бібліотеки Української Держави у м. Києві // Бібл. вісн. – 1993. – № 3–4. – С. 12–14.
54. Костенко, Л. Онлайн-ресурси бібліотеки: створення, використання // Бібл. вісн. – 2003. – № 1. – С. 13–17.
55. Онищенко, О., Дубровина, Л. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського в 1918–1998 рр.: основні етапи розвитку // Бібл. вісн. – 1998. – № 5. – С. 5–17.
56. Постановление коллегии Наркомпроса УССР «О состоянии библиотечной работы по УССР» от 30 июня 1931 г. // Книга и книжное дело в Украинской ССР. 1917–1941: сб. док. и материалов. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 314–317.
57. Постернак, С. П. Всенародна Бібліотека України (6, 7 роки існування) // Бібліол. вісті. – 1925. – № 1–2. – С. 157–160.
58. Постернак, С. П. Всенародна бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві. – К., 1923. – 63 с.
59. Про надання Центральної науковій бібліотеці імені В. І. Вернадського статусу національної: Указ президента України Л. Кучми від 5 квіт. 1996 р. № 44/96 // Бібл. вісн. – 1996. – № 3. – С. 1.
60. Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії наук // Бібл. вісн. – 1993. – № 3–4. – С. 14–16.
61. Ухвалений Радою Міністрів Закон про утворення фонду «Національної Бібліотеки Української Держави» // Бібл. вісн. – 1993. – № 3–4. – С. 12.
62. Чекмарьов, А. О., Костенко, Л. Й., Павлуша, Т. П. Національна система електронних бібліотек. – К., 1998. – 52 с.